

**Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΟΡΝΗΛΙΟ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ**

Αναστασία Οικονόμου

Δρ. Φιλοσοφίας – Φιλολόγος

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί στη σύνδεση των απόψεων του Αριστοτέλους και του Κορνήλιου Καστοριάδη σχετικά με την έννοια της ελευθερίας και της ισότητας. Ο Αριστοτέλης ως ελευθερία ορίζει τη δυνατότητα όλων των πολιτών να ασκούν διαδοχικά την εξουσία και την επιλογή τους να ζουν όπως θέλουν. Η ισότητα είναι η αναγνώριση ίσων δικαιωμάτων σε ό,τι αφορά στη συμμετοχή των πολιτών στη διακυβέρνηση της πόλεως. Ομοίως ο Καστοριάδης θεωρεί ότι η ελευθερία σχετίζεται με τη δυνατότητα του πολίτη να συμμετέχει στα κοινά, καθώς επίσης να αμφισβητεί και να επιλέγει τους νόμους. Συνεπώς και οι δύο συνδέουν την ελευθερία με την πολιτική ισότητα, με τη διαφορά ότι ο Καστοριάδης συναρτά περισσότερο από ό,τι ο Αριστοτέλης την ελευθερία με την αυτονομία, η οποία προϋποθέτει την ικανότητα των ανθρώπων να αυτοκυβερνώνται. Τέλος, ο σύγχρονος στοχαστής συμφωνεί με την άποψη του Αριστοτέλους ότι θα πρέπει να αναγνωρίζεται και να εφαρμόζεται τόσο η αριθμητική όσο και η κατ' αξίαν ισότητα, με σκοπό να επιτευχθεί η κοινωνική ευημερία.

ΛΕΞΕΙΣ – ΚΛΕΙΔΙΑ

Αριστοτέλης, Καστοριάδης, ελευθερία, ισότητα

Οι αρχές της ελευθερίας και της ισότητας, ως βασικοί όροι της δημοκρατίας, αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας δύο σπουδαίων φιλοσόφων, του Αριστοτέλους και του Κορνήλιου Καστοριάδη. Στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλους οι αρχές αυτές συνδέονται άμεσα με την έννοια του πολίτη. Σύμφωνα με τον αρχαίο φιλόσοφο, ως ελευθερία ορίζεται:

α) η δυνατότητα όλων των πολιτών να ασκούν διαδοχικά την εξουσία: «ἐλευθερίας δὲ ἔν μὲν τὸ ἐν μέρει ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν»¹.

β) η επιλογή τους να ζουν όπως θέλουν: «τό ζῆν ὡς βούλεται τις»².

Τον ορισμό αυτό της ελευθερίας φαίνεται να αποδέχονται οι οπαδοί της δημοκρατικής πολιτείας. Αυτοί άλλωστε ισχυρίζονται ότι θεμελιώδης αρχή της δημοκρατίας είναι η ελευθερία, προϋπόθεση δε και αποτέλεσμα της ελευθερίας είναι η ισότητα.

Η έννοια της δημοκρατικής ελευθερίας, ως ίσης συμμετοχής όλων των ελευθέρων στην άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας, υπόκειται σε κριτική από τον Αριστοτέλη, ο οποίος πρεσβεύει ότι η άκρατη δημοκρατία αντιτίθεται προς το κοινό συμφέρον, αφού ορίζει κακώς την ελευθερία³. Υπό αυτήν την έννοια, οι πολίτες ενεργούν ανεξέλεγκτα, με αποτέλεσμα η δημοκρατία να προσομοιάζει στην τυραννίδα. Κατά τον φιλόσοφο, όμως, αληθινά ελεύθερα όντα μέσα στην πόλη, όπως και αληθινά ελεύθερα όντα μέσα στο κοσμικό σύμπαν, είναι αυτά που δεν εξωθούνται στα άκρα δρώντας κάτω από τις επιταγές των ατομικών τους επιδιώξεων, αλλά όσα διέπονται στη δράση τους από τους κανόνες και τους νόμους της ολότητας⁴.

Η ισότητα είναι η αναγνώριση ίσων δικαιωμάτων σ' ό,τι αφορά στη συμμετοχή των πολιτών στη διακυβέρνηση της πόλεως⁵. Ο Σταγυρίτης διατείνεται πως

¹ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ζ1, 1317b2-3.

² Ό.π., Ζ1, 1317b13. Ο Rousseau (στην Επιστολή 8, *Oeuvres Completes de J. J. Rousseau*, όπως αναφέρεται στον J. Keane, *Public life and late capitalism*, Cambridge University Press, 1984a, σ. 255) παρατηρεί σχετικά με το ανώτερο ζήτημα τα εξής: «έχουν καταβληθεί πολλές προσπάθειες που ταυτίζουν λαθεμένα την ανεξαρτησία και την ελευθερία: δυο πράγματα τόσο ουσιαστικά διαφορετικά, που αποκλείουν το ένα το άλλο. Όταν ο καθένας κάνει ό,τι του αρέσει, ασφαλώς θα κάνει και πράγματα δυσάρεστα στους άλλους. Κι αυτό δεν αποκαλείται ελεύθερο κράτος. Η ελευθερία δε συνίσταται τόσο στο να δρα κανείς σύμφωνα με τη βούλησή του, όσο στο να μην υποτάσσεται στη θέληση των άλλων. Συνίσταται επίσης στο να μην υποτάσσουμε τη θέληση των άλλων στη δική μας». Ο J. Aubonnet στην εισαγωγή της έκδοσής του, *Aristote Politique*, I -II, Paris 1960, δίνει μια χρήσιμη επισκόπηση για την επίδραση της αριστοτελικής πολιτικής φιλοσοφίας στο Rousseau.

³ Ό.π., Ε9, 1310a26-28. Γ. Οικονόμου, *Η άμεση δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη*, Παπαζήση, Αθήνα 2007, 138.

⁴ Αριστοτέλους, *Μετά τα Φυσικά*, Λ10, 1075a19-22. F. Wolff, *Ο Αριστοτέλης και η Πολιτική* (μτφρ. Κ. Πετρόπουλου), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995, 138.

⁵ Στο σημείο αυτό, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι στον Αριστοτέλη συναντάμε κάποια παραδείγματα στα οποία η ανισότητα εξουσίας παρουσιάζεται ως φυσικό φαινόμενο, ως μια αρχή που θεμελιώνεται στη φύση και άρα ισχύει ως φυσικός νόμος. Τέτοιου τύπου παραδείγματα είναι η περίπτωση της δουλείας, το γεγονός δηλαδή ότι υπάρχουν φύσει ελεύθεροι και φύσει δούλοι,

υπάρχουν δύο είδη ισότητας, η ισότητα ως προς την ποσότητα και η ισότητα ως προς την αξία⁶. Η δημοκρατία θέτει ως ύψιστη αρχή την αριθμητική ισότητα που συνεπάγεται την ισονομία, την ισοτιμία της ψήφου και την ισότητα των ευκαιριών για την ανάδειξη των πολιτών στα δημόσια αξιώματα⁷.

Ο Αριστοτέλης αναφέρει πως η έννοια της ισότητας ερμηνεύεται με διαφορετικό τρόπο από το κάθε πολίτευμα. Σ' ένα ολιγαρχικό καθεστώς, οι έχοντες περιουσία θεωρούν ότι, επειδή υπερέχουν σε πλούτο, υπερέχουν σε όλα. Στη δημοκρατία οι πολίτες, επειδή είναι ίσοι σε πολλά πράγματα, θεωρούν πως είναι ίσοι σε όλα. Έτσι κάθε κοινωνική τάξη και πολιτική παράταξη, στην προσπάθειά της να ικανοποιήσει τα ιδιοτελή της συμφέροντα, ερμηνεύει την ισότητα σύμφωνα προς τα ιδεώδη, τους στόχους και τις δικές της φιλοδοξίες. Πολύ εύστοχα παρατηρεί ο φιλόσοφος ότι, μολονότι πολλά πολιτεύματα αναγνωρίζουν την ισότητα των πολιτών, θεωρητικά αδυνατούν να την εφαρμόσουν στην πράξη: «πολλὰι γεγένηται πολιτεῖαι πάντων μὲν ὁμολογούντων τὸ δίκαιον καὶ τὸ κατ' ἀναλογίαν ἴσον, τούτου δ' ἀμαρτανόντων».⁸

Η παρερμηνεία της ισότητας καθίσταται επικίνδυνη για το ίδιο το πολίτευμα, καθώς συχνά αποτελεί βασική αιτία των στάσεων.⁹ Ο Σταγίριτης πιστεύει ότι η λύση στο πρόβλημα είναι η εξής: «σε άλλα μεν να χρησιμοποιούμε την αριθμητική ισότητα και σε άλλα την κατ' αξίαν»¹⁰. Η εφαρμογή του «κατ' ἀριθμὸν

γενικότερα άνθρωποι γεννημένοι για να άρχουν και άλλοι για να άρχονται. Επίσης, φύσει υπερτερεί ο άνδρας της γυναίκας σύμφωνα με τη φράση: «τό τε γάρ ἄρρεν φύσει τοῦ θήλεος ἡγεμονικώτερον», καθώς και φύσει άρχουν οι Έλληνες επί των βαρβάρων, ή φύσει διακρίνονται τα έθνη της οικουμένης σε ένθυμα, διανοητικά και τεχνικά και σε συνδυασμούς τους και τέλος φύσει άρχει το «λόγον ἔχον» μέρος της ψυχής επί του «άλόγου» μέρους. Όλα αυτά βέβαια τα παραδείγματα φυσικής ανισότητας, μπορεί να αιτιολογηθούν υπό την έννοια ότι αντανακλούν το σύστημα αξιών της εποχής του φιλοσόφου, το οποίο αποδέχεται. Βλ. Α. Οικονόμου, *Οι επιδράσεις της φιλοσοφίας του Αριστοτέλους στο έργο του Κορνήλιου Καστοριάδη* (Διδ. Διατριβή), Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας ΕΚΠΑ, Αθήνα 2015, 117-118.

⁶ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ε1, 1301b32κ.ε. Ευ. Μαραγγιανού-Δερμούση, *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, Da Vinci, Αθήνα 2016, 519-20.

⁷ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ζ1, 1318a7-10, «ἴσον γάρ τὸ μηθὲν μᾶλλον ἄρχειν τοὺς ἀπόρους ἢ τοὺς εὐπόρους, μηδὲ κυρίους εἶναι μόνους ἀλλὰ πάντας ἐξ ἴσου κατ' ἀριθμὸν». Θουκυδίδου, *Ἱστορία Β'*, 37, «κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διαφορά, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκίμει, προτιμᾶται ἐς τὰ κοινὰ οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεόν ἢ ἀπ' ἀρετῆς, οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων γέ τι δρᾶσαι τὴν πόλιν, κεκώλυται ἀφανείᾳ ἀξιώματος».

⁸ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ε1, 1301a27-29. Β. Κουβέλη, «Νόμος και πολίτης στο δημοκρατικό πολίτευμα», στο *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι Επιδράσεις της*, Δ. Κούτρα (εκδ.), Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», Αθήνα 1999, 200.

⁹ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ε1, 1301a35. 1301a39-4. 1301b29.

¹⁰ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ε1, 1302a8-9. Ο Γ. Οικονόμου παρατηρεί: «η θέση του Σταγίριτη για την κατανομή της εξουσίας, είναι ότι αυτή πρέπει να κατανέμεται αναλόγως της «αξίας» των πολιτών, αναλόγως της συμβολής τους στο ευ ζην της πόλεως, πράγμα που σημαίνει ότι το μέγιστο και κύριο μέρος της εξουσίας πρέπει να ασκείται από αυτούς που υπερέχουν ως προς την αρετή και την παιδεία». Προσπαθώντας όμως ο φιλόσοφος να πείσει ότι η πόλις αποτελείται από «ἀνόμοιους κατ' εἶδη διαφέροντες», δηλαδή «κατ' ἀρετὴν διαφέροντες», και κατά συνέπεια η διανομή της εξουσίας

ἴσου», όπως προαναφέραμε, σημαίνει για τον Αριστοτέλη ότι όλοι οι πολίτες, ακόμη και των κατώτερων στρωμάτων, έχουν το δικαίωμα να δικάζουν, να εκλέγουν και να ελέγχουν τους άρχοντες. Η εφαρμογή του «κατ' ἄξίαν ἴσου», σημαίνει ότι οι «βέλτιστοι» των ανωτέρων κυρίως στρωμάτων, ασκούν τη νομοθετική, κυβερνητική και εκτελεστική εξουσία και λαμβάνουν τις σημαντικές αποφάσεις¹¹. Η εφαρμογή όμως της μιας ή της άλλης ισότητας δε φαίνεται να μπορεί πάντοτε να επιλύει τα προβλήματα που ανακύπτουν από την παρανόηση της έννοιας αυτής. Γι' αυτό και ο φιλόσοφος προτείνει τη μέση οδό, δηλαδή ένα πολίτευμα ανάμεικτο με δημοκρατικά και ολιγαρχικά στοιχεία: «τὸ πειραῖσθαι ἢ συμμειγνύναι τὸ τῶν ἀπόρων πλῆθος καὶ τὸ τῶν εὐπόρων ἢ τὸ μέσον αὐξιν (τοῦτο γὰρ διαλύει τὰς διὰ τὴν ἀνισότητα στάσεις)»¹². Το πολίτευμα αυτό αποτελεί δικλείδα ασφαλείας για το κράτος και ως τέτοιο θεωρεί την αρίστη πολιτεία, η οποία συνδυάζει δύο πολιτειακούς παράγοντες, τους πολλούς και τους λίγους και προτάσσει τη μεσότητα ως αρετή.

Η αρίστη πολιτεία αποτελεί τη μέση οδό ανάμεσα στη δημοκρατία και την ολιγαρχία, αφού θέτει ως προϋπόθεση για την πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα την ύπαρξη μιας μικρής σχετικά περιουσίας. Στην πραγματικότητα δηλαδή εμπιστεύεται την εξουσία στη μεσαία τάξη¹³. Μέσα σε μια πόλη υπάρχουν οι εύποροι, οι άποροι και οι μέσοι. Η πλειοψηφία των πολιτών μέσης τάξης επιφέρει την ισορροπία ανάμεσα στα δύο άκρα εναρμονίζοντας τις κοινωνικές αντιθέσεις¹⁴. Ἄλλωστε η μέση τάξη πειθαρχεί ευκολότερα στις επιταγές του ορθού λόγου¹⁵. Γι' αυτό και υγιής δημοκρατία υπάρχει εκεί που οι μέσοι υπερτερούν. Είναι γεγονός ότι ο Αριστοτέλης στηλιτεύει το είδος εκείνο της δημοκρατίας που η εξουσία συσσωρεύεται στα χέρια των φτωχών¹⁶, με απώτερο σκοπό την ικανοποίηση των ιδιοτελών συμφερόντων τους, αδιαφορώντας για όλους τους άλλους.

πρέπει να γίνεται αναλόγως της αρετής και της ικανότητας, νομιμοποιεί έτσι θεωρητικά την πολιτική ανισότητα, για το οποίο βλ. Γ. Οικονόμου, *Η άμεση δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη*, 192-193.

¹¹ Γ. Οικονόμου, *Η άμεση δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη*, 193.

¹² Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ε7, 1308b6-10.

¹³ Ο J. Aubonnet, στην εισαγωγή του για τα βιβλία I και II των *Πολιτικών*, υπογραμμίζει ότι όλα τα καθεστώτα προκειμένου να διατηρηθούν θα πρέπει να στηρίζονται στη μεσαία τάξη, διότι είναι η πιο αρμονικά ισορροπημένη από όλες τις τάξεις, για το οποίο βλ. J. Aubonnet, *Aristote Politique, livres I et II*, Société d' édition «Les Belles Lettres», Paris 1960, σ. LXXV. Επίσης, ο Ross αναφέρει: «ευδαίμων είναι η πόλη που έχει μια μεγάλη αναλογία πολιτών μεσαίας τάξης, ικανών να διατηρούν την απαραίτητη ισορροπία ανάμεσα στα δυο άκρα», για το οποίο βλ. W. D. Ross, *Αριστοτέλης* (μτφρ. Μ. Μήτσου), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), Αθήνα 1993, 370.

¹⁴ Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ε1, 1301a 15-18. Ευ. Μαραγγιανού-Δερμούση, *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, 522.

¹⁵ Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, Δ11, 1295b: «ράστη γὰρ τῷ λόγῳ πειθαρχεῖν».

¹⁶ Παρά ταύτα, ο Αριστοτέλης φαίνεται να προτιμά τη δημοκρατία από την ολιγαρχία, την οποία και αποδοκιμάζει. Συγκεκριμένα θεωρεί τη δημοκρατία καλύτερη πολιτειακή παρέκβαση σε σχέση με την ολιγαρχία ή την τυραννία (*Πολιτικά*, Δ2, 1209b2-5). Επίσης, υπερασπίζεται τη διακυβέρνηση από

Ο Αριστοτέλης συνδέει την ισότητα με ένα άλλο συστατικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος, τη δικαιοσύνη. Είναι γεγονός ότι ο αρχαίος φιλόσοφος απέδιδε μεγάλη σημασία στη δικαιοσύνη – γι' αυτό και άλλωστε αφιέρωσε σ' αυτήν το Πέμπτο Βιβλίο από τα *Ἠθικά Νικομάχεια* – καθώς τη θεωρούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της ευδαιμονίας. Συγκεκριμένα λέγει: «ὥστε ἓνα μὲν τρόπον δίκαια λέγομεν τὰ ποιητικά καὶ φυλακτικά εὐδαιμονίας καὶ τῶν μορίων αὐτῆς τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ»¹⁷. Τη δικαιοσύνη αυτή, επειδή αποβλέπει στο όλον της κοινωνίας, την ονόμασε «όλική» και τη χαρακτήρισε ως «τελεία» αρετή, που σχετίζεται με την ηθική στάση του ατόμου προς τους άλλους.¹⁸ Εκτός από την «όλική δικαιοσύνη», υπάρχει για τον Αριστοτέλη και η «μερική δικαιοσύνη», η οποία είναι μέρος της δικαιοσύνης και της αρετής. Η δικαιοσύνη αυτή έχει σχέση με το ίσο. Ο Αριστοτέλης διακρίνει, ως γνωστόν, το μερικό δίκαιο σε διανεμητικό, διορθωτικό και αντιπεπονηθός.¹⁹ Το πρώτο ρυθμίζει τις σχέσεις πολιτείας και πολίτη και αναφέρεται σε θέματα απονομής πολιτικών αξιωμάτων, τιμών και οικονομικών χορηγήσεων εκ μέρους της πολιτείας, το δεύτερο αφορά στις μεταξύ των ανθρώπων εκούσιες ή ακούσιες συναλλαγές και το τρίτο στηρίζεται στην αρχή της ανταποδόσεως ή της αμοιβής του ατόμου για την προσφορά εργασίας του στην κοινωνία, υποχρεώνοντας μάλιστα τον αδικήσαντα να αποζημιώσει τον αδικηθέντα για τις ζημιές που υπέστη.²⁰ Και στα τρία αυτά είδη δικαίου πρυτανεύει η αρχή της ισότητας ή τουλάχιστον αυτή αποκαθίσταται.

Ο Κορνήλιος Καστοριάδης έχοντας επηρεαστεί από την αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία και το ιδεώδες της άμεσης αρχαιοελληνικής δημοκρατίας, θεωρεί ότι η ελευθερία και η ισότητα είναι έννοιες αλληλένδετες, των οποίων η επίτευξη επιδιώκεται παράλληλα²¹. Για το σύγχρονο στοχαστή, η ισότητα αφορά στη δυνατότητα ίσης συμμετοχής όλων στη θέσμιση της κοινωνίας και στην άσκηση των εξουσιών που υπάρχουν μέσα σ' αυτήν, ενώ η ελευθερία στη δυνατότητα αμφισβήτησης και επιλογής των νόμων.²² Βέβαια ο φιλόσοφος επισημαίνει ότι στη σύγχρονη πραγματικότητα δύσκολα μπορεί να επιτευχθεί η πολιτική ισότητα,

τους πολλούς με το επιχείρημα ότι το πλήθος διαθέτει πολλαπλάσια αρετή και φρόνηση σε σχέση με τα επιμέρους άτομα (Πολιτικά, Γ11, 1281b4-7).

¹⁷ Αριστοτέλους, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Ε1, 1129b16-18. Επίσης, βλ. Κ. Καστοριάδης, «Αξία, ισότητα, δικαιοσύνη, πολιτική: Από τον Marx στον Αριστοτέλη και από τον Αριστοτέλη σ' εμάς», στο Του Ιδίου, *Σταυροδρόμια του λαβύρινθου* (μτφρ. Ζήση Σαρίκα), Ύψιλον, Αθήνα 1991, 333.

¹⁸ Αριστοτέλους, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Ε1, 1129b32-33. Επίσης, βλ. Κ. Καστοριάδης, «Αξία, ισότητα, δικαιοσύνη, πολιτική: Από τον Marx στον Αριστοτέλη και από τον Αριστοτέλη σ' εμάς», 334.

¹⁹ Αριστοτέλους, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Ε3, 1130b31-32.Ε5, 1131b25-26.1132b21.

²⁰ Αριστοτέλους, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Ε3, 1130b31-32.1131a1-3.Ε6, 1133a32-34.1133b11-13. Ευ. Μαραγγιανού-Δερμούση, *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, 516-517.

²¹ Κ. Καστοριάδης, *Χώροι του ανθρώπου* (μτφρ. Ζ. Σαρίκα), Ύψιλον, Αθήνα 1995, 214. Βλ. επίσης Θ. Τάσης, *Καστοριάδης. Μια φιλοσοφία της αυτονομίας*, Ευρασία, Αθήνα 2007, 357.

²² Κ. Καστοριάδης, «Το πρόβλημα της δημοκρατίας σήμερα», στο Του Ιδίου, *Οι ομιλίες στην Ελλάδα* (επιμ. Μ. Κυρτζάκη), Ύψιλον, Αθήνα 1990, 121.

από τη στιγμή που υπάρχουν τεράστιες οικονομικές ανισότητες.²³ Έτσι οι άνθρωποι οι οποίοι έχουν στα χέρια τους την οικονομική δύναμη, κατ' ανάγκη και ασχέτως των προθέσεών τους, θα τη μετατρέψουν και σε πολιτική δύναμη. Ως εκ τούτου, δημιουργείται μια πολιτική ολιγαρχία που κυριαρχεί, ενώ οι περισσότεροι, το σύνολο δηλαδή του πληθυσμού, διαβιούν μέσα σε ιεραρχικές δομές, όπου δεν τους πέφτει κανένας λόγος για το τι κάνουν και πώς θα το κάνουν, αφού απλά και μόνο υποτάσσονται στη βούληση των ανωτέρων τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο περιστέλλεται και η ελευθερία των πολλών, αφού μόνο θεωρητικά καλούνται ελεύθεροι πολίτες, ενώ ουσιαστικά καθίστανται σκλάβοι των οικονομικά και πολιτικά ισχυρών²⁴. Δικαίως λοιπόν ο Καστοριάδης διερωτάται: «πώς μπορεί να υπάρχει ελευθερία... αν αποκλείεται από τη συμμετοχή στην εξουσία όλο το έθνος εκτός από μία ελάχιστη μειοψηφία;»²⁵

Ο στοχαστής συνδέει την ελευθερία και την ισότητα με την αυτονομία. Η αυτονομία προϋποθέτει την ικανότητα των ανθρώπων να αυτοκυβερνώνται, και αυτό γίνεται, μόνο αν όλοι οι πολίτες μετέχουν, κατά τρόπο ίσο, στη διακυβέρνηση των κοινών πραγμάτων, των κοινών υποθέσεων. Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι η προσπάθεια θεμελίωσης της ισότητας και της ελευθερίας σε εξωκοινωνικά θεμέλια, όπως το Θεό, τη Φύση ή τη Ratio (Λογική) είναι εκδήλωση της ετερονομίας.²⁶

Ο Καστοριάδης συσχετίζει επίσης την ελευθερία με την ευδαιμονία και θέτει το εξής ερώτημα: υπάρχει ευδαιμονία αν δεν υπάρχει ελευθερία; Τι σημαίνει ευτυχία για τους ανθρώπους, αν δεν είναι προηγουμένως ελεύθεροι και αυτόνομοι;²⁷ Συνεπώς, καταλήγει ο φιλόσοφος, αν η πολιτεία δεν είναι ελεύθερη να αυτοκαθορίζεται και να αυτοθεσμίζεται διαρκώς, νοηματοδοτώντας το δημόσιο βίο, δεν μπορεί να είναι ευδαίμων. Η ευδαιμονία δεν έχει νόημα, αν δεν προϋπάρχει η πολιτική ελευθερία. Ακόμα και αν κάποιος είναι ατομικά ελεύθερος, αλλά αδιαφορεί για τα κοινά και κατά συνέπεια για τη συλλογική ελευθερία, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συμβάλλει στον ευδαίμονα βίο²⁸.

Ο στοχαστής συναρτά την ισότητα με τη δικαιοσύνη και συμφωνεί με την άποψη του Αριστοτέλους ότι θα πρέπει να αναγνωρίζονται και να εφαρμόζονται

²³ Κ. Καστοριάδης, «Το πρόβλημα της δημοκρατίας σήμερα», 121.

²⁴ Ό.π., 122. Ο Ν. Ηλιόπουλος επισημαίνει ότι, για να είναι και να παραμένει δημοκρατική μια κοινωνία, πρέπει να μετασηματίζει αδιάκοπα την ισότητα και την ελευθερία, προλαβαίνοντας κατά κάποιο τρόπο τις ανισότητες και τις ανελευθερίες που αναπαράγονται αδιάκοπα, στο Ν. Ηλιόπουλος, *Νέοι δρόμοι για τη δημοκρατική πολιτική σκέψη. Κριτική παρουσίαση του πολιτικού στοχασμού του Κ. Καστοριάδη*, Θεμέλιο, Αθήνα 2005, 25.

²⁵ Κ. Καστοριάδης, *Ο Θρυμματισμένος κόσμος*, (μτφρ. Ζ. Σαρίκα - Κ. Σπαντιδάκη), Ύψιλον, Αθήνα 1992, 105.

²⁶ Κ. Καστοριάδης, *Χώροι του ανθρώπου*, 220.

²⁷ Κ. Καστοριάδης, *Ακυβέρνητη κοινωνία* (μτφρ. Ζ. Σαρίκα) Ευρασία, Αθήνα 2010, 130. Σ. Φουρνάρου, *Από τη φιλοσοφία στην πολιτική και την παιδεία*, Σμίλη, Αθήνα 2015, 204.

²⁸ Σ. Φουρνάρου, *Από τη φιλοσοφία στην πολιτική και την παιδεία*, Σμίλη, Αθήνα 2015, 209-210.

και οι δύο ισότητες, η αριθμητική και η γεωμετρική ή αναλογική²⁹. Συγκεκριμένα διατυπώνει: «Αν ο μερισμός είναι ίσος, η ισότητα αυτή δεν μπορεί να είναι αριθμητική· δεν είναι ίσο (ούτε δίκαιο, ούτε υγιεινό) να δίνουμε την ίδια ποσότητα τροφής σ' ένα νήπιο και σ' έναν ενήλικο, ενδύματα ίδιου μεγέθους σ' έναν γίγαντα και σ' έναν νάνο. Η αριθμητική ισότητα είναι ανισότητα... Συνεπώς, η ισότητα πρέπει να είναι μόνο αναλογική ισότητα»³⁰. Βέβαια ο Καστοριάδης επισημαίνει όπως άλλωστε και ο Αριστοτέλης: «οι δυο ισότητες, εν μέρει τουλάχιστον, αναγνωρίζονται και εφαρμόζονται. Για παράδειγμα, υπάρχει «αριθμητική» ισότητα των ενηλίκων όσον αφορά το δικαίωμα της ψήφου· υπάρχει όμως επίσης, η «γεωμετρική» ισότητα...³¹ όσον αφορά τις δαπάνες υγείας, τουλάχιστον σε χώρες όπου λειτουργεί κατά προσέγγιση κάποια κοινωνική ασφάλιση»³².

Σύμφωνα λοιπόν με τα προαναφερθέντα, διαπιστώνεται η εγγύτητα στη σκέψη των δύο φιλοσόφων σχετικά με τις έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας. Μάλιστα αμφότεροι διατείνονται ότι δεν μπορεί να υπάρχει η μία χωρίς την άλλη. Ο μεν Αριστοτέλης αναφέρει χαρακτηριστικά: «τὴν ἐλευθερίαν τὴν κατὰ τὸ ἴσον» («την ελευθερία που θεμελιούται επί της ισότητας των πολιτών»)³³, ο δε Καστοριάδης: «Αν θέλουμε να είμαστε ελεύθεροι μέσα στην κοινωνία πρέπει να είμαστε πραγματικά ίσοι»³⁴. Σ' ένα άλλο κείμενό του παρατηρεί: «Η αυτονομία των ατόμων, η ελευθερία τους (που συνεπάγεται, εννοείται, την ικανότητά τους να εναποθέτουν υπό αμφισβήτηση τον εαυτό τους) έχει επίσης και ιδίως ως περιεχόμενο την ίση συμμετοχή όλων στην εξουσία, δίχως την οποία δεν υπάρχει προφανώς ελευθερία, όπως δεν υπάρχει ελευθερία δίχως ισότητα»³⁵. Συνεπώς, και οι δυο ως ελευθερία ορίζουν την ίση συμμετοχή όλων στην εξουσία, με τη διαφορά ότι ο Καστοριάδης συνδέει περισσότερο απ' ό,τι ο Αριστοτέλης την ελευθερία και την ισότητα με την αυτονομία³⁶.

Και οι δυο φιλόσοφοι θεωρούν ότι η εξίσωση των ατόμων είναι έργο της κοινωνικο-ιστορικής θέσμησης. Ο Αριστοτέλης ισχυρίζεται ότι τα άτομα είναι

²⁹ Κ. Καστοριάδης, *Χώροι του ανθρώπου*, 227.

³⁰ Κ. Καστοριάδης, «Αξία, ισότητα, δικαιοσύνη, πολιτική: Από τον Marx στον Αριστοτέλη και από τον Αριστοτέλη σ' εμάς», 344.

³¹ Αριστοτέλους, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Ε4, 1131b13-37.

³² Κ. Καστοριάδης, «Φύση και αξία της ισότητας», στο Του Ἰδίου, *Χώροι του ανθρώπου*, 227. Ο Καστοριάδης διαπιστώνει ότι είναι αδύνατον να υπάρξει μια θέσμηση της κοινωνίας στην οποία τα όρια ανάμεσα στην αριθμητική και γεωμετρική ισότητα θα εξαφανίζονταν ή θα λύνονταν, για το οποίο βλ. ό.π., 227-228.

³³ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Ζ1, 1317b18-19.

³⁴ Κ. Καστοριάδης, «Το πρόβλημα της δημοκρατίας σήμερα», στο Του Ἰδίου, *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, 120.

³⁵ Κ. Καστοριάδης, «Φύση και αξία της ισότητας», 224.

³⁶ Κ. Καστοριάδης, «Η πολιτική σήμερα», στο Του Ἰδίου, *Ο θρυμματισμένος κόσμος*, 164. Βλ. επίσης Κ. Καστοριάδης, «Παιδεία και δημοκρατία», *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία*, ό.π., 71.

«ὄλως ἕτερα καὶ οὐκ ἴσα» και ὅτι «τούτους δεῖ ἰσασθῆναι»³⁷, για να μπορεί να υπάρχει ανταλλαγή και κοινωνία, γεγονός που πραγματοποιεί ο κοινωνικός νόμος. Και για τον Καστοριάδη επίσης, η κοινωνική θέσμιση αποβλέπει στην ισότητα, η οποία όμως καταλήγει τις περισσότερες φορές σε ανισότητα: «Η κοινωνία από τη στιγμή που θα θεσμιστεί, δημιουργεί αμέσως μια υπερφυσική ισότητα μεταξύ των ανθρώπινων όντων, η οποία είναι άλλο πράγμα από τη βιολογική τους «ισότητα», διότι η κοινωνία δεν μπορεί να θεσμιστεί δίχως να εδραιώσει σχέσεις ισοδυναμίας... Λειτουργεί αναγκαστικά με κλάσεις, σχέσεις, ιδιότητες. Αυτή όμως η τμηματική και λογική «ισότητα» είναι συμβιβασίμη με τις πιο οξείες ουσιαστικές ανισότητες... Στην πλειονότητα των περιπτώσεων και των ιστορικών εποχών, το άτομο κατασκευάζεται από την κοινωνία με τέτοιο τρόπο, ώστε φέρει μέσα του την απαίτηση για ανισότητα σε σχέση με τους άλλους»³⁸.

Βέβαια για τον Καστοριάδη, το πολίτευμα που επιτρέπει στους πολίτες να ζήσουν δίκαια και σύμφωνα με τις αρχές της ελευθερίας και της ισότητας είναι η άμεση δημοκρατία. Αληθινή δημοκρατία σημαίνει άμεση συμμετοχή όλων των πολιτών σ' όλες τις μορφές εξουσίας (κυβερνητική, νομοθετική, δικαστική, εκτελεστική), πράγμα το οποίο είχε επιτευχθεί στην αρχαία Αθήνα και σε άλλες ελληνικές πόλεις. Έκτοτε όλα τα πολιτεύματα που αυτοαποκαλούνται «δημοκρατίες» ψεύδονται και εξαπατούν, διότι χρησιμοποιούν το όνομα ως περιτύλιγμα, για να αποκρύψουν το ολιγαρχικό και αντιδημοκρατικό χαρακτήρα τους. Οι σημερινές δημοκρατίες, είτε χαρακτηρίζονται «κοινοβουλευτικές» είτε «αντιπροσωπευτικές», στην ουσία δεν είναι τίποτε από τα δύο, παρά μόνο φιλελεύθερες ολιγαρχίες, αφού οι ολίγοι λαμβάνουν τις αποφάσεις, νομοθετούν, δικάζουν, κυβερνούν, προς όφελος όχι των κατώτερων και αδυνάμων, αλλά των ισχυρών και της οικονομικής ολιγαρχίας³⁹.

³⁷ Ἀριστοτέλους, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Ε6, 1133a18-19. Επίσης, Κ. Καστοριάδης, «Αξία, ισότητα, δικαιοσύνη, πολιτική: Από τον Marx στον Αριστοτέλη και από τον Αριστοτέλη σ' εμάς», στο Του Ιδίου, *Σταυροδρόμια του λαβύρινθου*, 325, 327.

³⁸ Κ. Καστοριάδης, «Φύση και αξία της ισότητας», 221-222. Ο Καστοριάδης για να επεξηγήσει αυτή την τμηματική ισότητα που είναι στην ουσία ανισότητα, αναφέρει τα εξής παραδείγματα: «Σε μια αρχαϊκή κοινωνία, τα μέλη μιας δεδομένης «κλάσης ηλικίας» είναι «ίσα» μεταξύ τους ως μέλη της κλάσης αυτής. Σε μια δουλοκτητική κοινωνία, οι δούλοι είναι «ίσοι» μεταξύ τους ως δούλοι», για το οποίο βλ. ό.π., 221.

³⁹ Βλ. Κ. Καστοριάδης, «Η πολιτική σήμερα», 152· *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Ύψιλον, Αθήνα 1999, 58. Βλ. επίσης Γ. Ν. Οικονόμου, «Ιδεαλισμός, μεταφυσική και ο Κ. Καστοριάδης», *Μάγμα - Περιοδική έκδοση για την αυτονομία και την ανθρώπινη δημιουργία* 3 (2008), 136-137.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι τόσο η αριστοτελική όσο και η καστοριαδική πολιτική θεωρία αποβλέπουν στη δημιουργία μιας κοινωνίας ελευθερίας, ισότητας και δικαιοσύνης, μιας κοινωνίας στην οποία η ανθρώπινη αλληλεγγύη και δημιουργικότητα θα μπορούν να εκφραστούν με πληρότητα⁴⁰. Το κύριο ερώτημα που απασχολεί σήμερα την πολιτική φιλοσοφία είναι το εξής: «τί δεῖ τὸ κύριον εἶναι τῆς πόλεως;»⁴¹. Την απάντηση στο ερώτημα δίνει τόσο ο Αριστοτέλης όσο και ο Καστοριάδης: «κύριος» είναι ο λαός. Συνεπώς, αυτό που επιβάλλεται είναι η επανεκτίμηση της άμεσης αρχαιοελληνικής δημοκρατίας, όχι ως προτύπου προς μίμηση, εφόσον αυτή περιείχε ελλείψεις και αδυναμίες, αλλά ως γονιμοποιού σπέρματος της πολιτικής θεωρίας και πράξης, προκειμένου να εξέλθουμε από το σύγχρονο πολιτικό τέλμα⁴².

⁴⁰ Α. Οικονόμου, *Οι επιδράσεις της φιλοσοφίας του Αριστοτέλους στο έργο του Κορνήλιου Καστοριάδη*, 119.

⁴¹ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1281a11-13.

⁴² Κ. Καστοριάδης, *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, 11. Γ. Οικονόμου, *Η άμεση δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη*, 322.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- Aristotle Politics*, Books III and IV, R. Robinson (ed.), Oxford 1962.
- Aristotle Politics*, Loeb Classical Library, H. Rackham (ed.), Harvard University Press, vol. XXI, London 1932, repr. 1990⁸.
- Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, I. Bywater (ed.), Oxonii e Typographeo Clarendoniano ¹1984, ¹³1953.
- Ἀριστοτέλους, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, W. Jaeger (ed.), Oxonii e Typographeo Clarendoniano 1960³.
- Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, W. D. Ross (ed.), Oxonii e Typographeo Clarendoniano ¹1957, repr. 1962.
- Aristote Politique*, Livres I et II, Société d' édition «Les Belles Lettres», Aubonnet Jean (ed.), Paris 1960.
- Θουκυδίδου, *La guerre Péloponnèse*, Livre II, texte établi et traduit par Jacqueline de Romilly.

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ηλιοπούλος, Νίκος (2005), *Νέοι δρόμοι για τη δημοκρατική πολιτική σκέψη. Κριτική παρουσίαση του πολιτικού στοχασμού του Κ. Καστοριάδη*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος (1990), *Οι ομιλίες στην Ελλάδα* (επιμ. Μ. Κυρτζάκη), Αθήνα: Ύψιλον.
- (1991), *Σταυροδρόμια του λαβύρινθου* (μτφρ. Ζ. Σαρίκα), Αθήνα: Ύψιλον.
 - (1992), *Ο θρυμματισμένος κόσμος* (μτφρ. Ζ. Σαρίκα – Κ. Σπαντιδάκη), Αθήνα: Ύψιλον.
 - (1993), *Η ελληνική πόλις και η δημιουργία της δημοκρατίας*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
 - (1995), *Χώροι του ανθρώπου* (μτφρ. Ζ. Σαρίκα), Αθήνα: Ύψιλον.
 - (1999), *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα: Ύψιλον.
 - (2001), *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία*, Αθήνα: Ύψιλον.
 - (2015), *Ακυβέρνητη κοινωνία*, (μτφρ. Ζ. Σαρίκα), Αθήνα: Ευρασία.
- Keane, John (1984a), *Public life and late capitalism*, Cambridge University Press,.
- Κουβέλη, Βασιλική (1999), «Νόμος και πολίτης στο δημοκρατικό πολίτευμα», στο *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι Επιδράσεις της*, Δ. Κούτρα (εκδ.), Αθήνα: Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», σσ. 191-203.
- Μαραγγιανού-Δερμούση, Ευαγγελία (2016), *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, Αθήνα: Da Vinci.
- Ross, William David (1993), *Αριστοτέλης* (μτφρ. Μ. Μήτσου), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ).

- Οικονόμου, Αναστασία (2015), *Οι επιδράσεις της φιλοσοφίας του Αριστοτέλους στο έργο του Κορνήλιου Καστοριάδη* (Διδ. Διατριβή), Αθήνα: Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας ΕΚΠΑ.
- Οικονόμου, Γιώργος (2008), «Ιδεαλισμός, μεταφυσική και ο Κ. Καστοριάδης», *Μάγμα - Περιοδική έκδοση για την αυτονομία και την ανθρώπινη δημιουργία* 3, σσ. 136-137.
- (2007), *Η άμεση δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Τάσης, Θεοφάνης (2007), *Καστοριάδης. Μια φιλοσοφία της αυτονομίας*, Αθήνα: Ευρασία.
- Φουρνάρος Σωτήριος (2015), *Από τη φιλοσοφία στην πολιτική και την παιδεία*, Αθήνα: Σμίλη.
- Wolff, Francis (1995), *Ο Αριστοτέλης και η Πολιτική* (μτφρ. Κ. Πετρόπουλου), Αθήνα: Καρδαμίτσα.